

КОМУНІКАТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ СФЕРИ

COMMUNICATIVE TECHNOLOGIES AS A TOOL FOR THE TRANSFORMATION AND DEVELOPMENT OF THE POLITICAL SPHERE

У статті акцент робиться на тому, що комунікативні технології у сучасному світі стали ключовим інструментом трансформації політичної сфери, змінюючи традиційні механізми політичної взаємодії, державного управління та громадянської участі. Цифровізація політичних процесів охоплює широкий спектр явищ – від використання соціальних мереж у виборчих кампаніях до впровадження технологій електронного урядування. Важливими аспектами дослідження є вивчення впливу комунікативних технологій на формування суспільної думки, політичний активізм, а також забезпечення інформаційної безпеки в умовах глобальних викликів.

З одного боку, цифрові платформи сприяють відкритості влади, активному залученню громадян до політичного життя, зростанню рівня інформованості суспільства. З іншого боку, сучасні комунікаційні технології використовуються і як інструмент маніпуляцій, що може призводити до дестабілізації політичної ситуації, поширення дезінформації та інформаційних війн. Надмірна кількість інформації спричиняє когнітивне перевантаження, а алгоритми соціальних мереж можуть посилювати поляризацію суспільства. Крім того, зростає загроза кібератак і втручання у виборчі процеси, що вимагає розробки ефективних механізмів інформаційної безпеки та регулювання цифрового простору.

У дослідженні розглядаються виклики цифрового середовища, зокрема ризики кіберзагроз, цифрового розриву та алгоритмічної персоналізації контенту. Також аналізуються перспективи розвитку комунікативних технологій у політичній сфері, зокрема їхній вплив на демократичні процеси, політичну мобілізацію та боротьбу з інформаційними загрозами. Особлива увага приділяється українському контексту, враховуючи вплив цифрових технологій на інформаційну безпеку країни в умовах гібридної війни.

Ключові слова: комунікативні технології, комунікативні стратегії, цифровізація політичного процесу, соціальні мережі.

The article emphasizes that communicative technologies have become a key tool for transforming the political sphere in the modern world, reshaping traditional mechanisms of political interaction, governance, and civic participation. The digitalization of political processes encompasses a wide range of phenomena—from the use of social media in election campaigns to the implementation of e-governance technologies. Important aspects of the study include examining the impact of communicative technologies on public opinion formation, political activism, and ensuring information security in the face of global challenges.

On the one hand, digital platforms promote government transparency, active citizen engagement in political life, and increased public awareness. On the other hand, modern communication technologies are also used as instruments of manipulation, potentially leading to political destabilization, the spread of disinformation, and information warfare. The excessive volume of information causes cognitive overload, while social media algorithms may contribute to societal polarization. Additionally, the threat of cyberattacks and election interference is increasing, necessitating the development of effective mechanisms for information security and digital space regulation.

This study examines the challenges of the digital environment, particularly the risks of cyber threats, the digital divide, and algorithmic content personalization. It also analyzes the prospects for the development of communicative technologies in the political sphere, focusing on their influence on democratic processes, political mobilization, and combating information threats. Special attention is given to the Ukrainian context, considering the impact of digital technologies on the country's information security amid hybrid warfare.

Key words: communicative technologies, communicative strategies, digitalization of the political process, social media.

УДК 316.77:32.019.5
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2025.70.5>

Грабовець І.В.

к.соц.н., доцент, завідувач кафедри соціології та масових комунікацій
Криворізький державний педагогічний університет

Постановка проблеми. Одним із ключових аспектів розвитку політичної комунікації є цифровізація інформаційного простору. Соціальні мережі, месенджери, відеоконференції та штучний інтелект докорінно змінили методи взаємодії між політиками, державними інституціями та громадянами. Вони забезпечують швидку та доступну комунікацію, сприяють поширенню політичних ідей, мобілізації громадськості та формуванню суспільної думки в реальному часі. Сучасні цифрові платформи також стали інструментами міжнародної політики, дипломатії та громадської участі. Водночас цифрові комунікації сприяють підвищенню прозорості влади, розвитку електро-

нного урядування та розширенню можливостей громадянського суспільства. У сучасній Україні під час повномасштабного вторгнення цифрові комунікації стали не лише засобом інформування, а й інструментом політичної мобілізації, дипломатії та боротьби за інформаційну безпеку.

Однак, поряд із позитивними змінами, цифровізація політичної комунікації несе й серйозні виклики. Інформаційні війни, маніпуляції, фейки та цілеспрямована дезінформація стають інструментами політичного впливу та можуть спотворювати суспільне сприйняття реальності. Надмірна кількість інформації спричиняє когнітивне перевантаження, а алгоритми соціальних мереж можуть

посилювати поляризацію суспільства. Крім того, зростає загроза кібератак і втручання у виборчі процеси, що вимагає розробки ефективних механізмів інформаційної безпеки та регулювання цифрового простору.

Отже, **метою** нашої статті є аналіз впливу сучасних комунікативних технологій на державне управління та інформаційну безпеку країни.

Дослідження, присвячені трансформації комунікації під впливом новітніх технологій, здебільшого належать західним ученим, зокрема представникам американської та британської академічної спільноти. Серед них варто виділити роботи Генрі Джекінс (Henry Jenkins) [7], який аналізує конвергентну культуру та зміну медійного ландшафту, Габріель Теллерія (Gabriel Telleria) [10], який досліджує цифрові платформи як нову арену суспільної взаємодії, а також Марк Гейман і Фрідеріка Гюбенер Анна (Marc Heimann і Friederike Hübener Anne) [6], які розглядають вплив штучного інтелекту на комунікативні процеси. Крім того, значний внесок у цю тематику зробили Маанья Теватія та Шрамана Маджумдара (Maanya Tewatia і Sramana Majumdar) [9], аналізуючи роль алгоритмів у моделюванні інформаційних потоків, Хорхе Адріано Лубенов (Jorge Adriano Lubenow) [8], який досліджував феномен кіберкультури, та Ширі Дорі-Хакохен (Shiri Dori-Hacohen) [1], Мартін Култер (Martin Coulter) [3], що розглядають питання цифрової етики й приватності в умовах глобальної цифровізації.

Серед вітчизняних науковців, які здійснили вагомий внесок у дослідження системних характеристик комунікації, що сприяють трансформаційним процесам в українському суспільстві, варто відзначити значний внесок таких авторів, як О. Білорус, В. Бебик, В. Гондюл, О. Гриценко, О. Зернецька, Н. Зражевська, В. Іванов, О. Картунов, О. Литвиненко, Є. Макаренко, А. Москаленко, М. Ожеван, Г. Почепцов, М. Розумний, Ю. Романенко, М. Рябчук, Є. Тихомирова, А. Чічановський, В. Шкляр та інші. Їхні праці охоплюють різноманітні аспекти комунікаційних процесів, що суттєво впливають на соціальні, культурні та політичні зміни в Україні, надаючи глибоке розуміння ролі комунікації в суспільних трансформаціях.

Зазначені автори аналізують численні науково-практичні аспекти реалізації ідеї комунікації суб'єктів суспільного життя, а також трансформаційні процеси в культурі політичної комунікації. Їхні дослідження висвітлюють важливі проблемні аспекти: вплив медіа та новітніх технологій на формування політичних і культурних ідентичностей, зокрема в контексті постійних змін у соціальних комунікаціях; нерівність доступу до інформації та маніпуляції, що мають місце в умовах політичних криз чи інформаційних війн; питання етики та відповідальності комунікаторів у процесах політичної комунікації. Разом з тим недостатньо висвітленим залишається питання впливу сучасних комунікативних технологій на державне управління та інформаційну безпеку країни.

Виклад основного матеріалу. Одним із найважливіших аспектів розвитку сучасного суспільства є цифровізація комунікацій. Соціальні мережі, месенджери, відеоконференції та штучний інтелект докорінно змінили підхід до спілкування, зробивши його швидшим, доступнішим і ефективнішим. Вони не лише об'єднують людей з різних куточків світу, а й надають можливість впливати на суспільні процеси, що особливо важливо у сфері політики.

Як зазначає С. Даниленко, сучасне інформаційне середовище є надзвичайно динамічним, нестійким і постійно змінюється під впливом новітніх технологічних інновацій. Ці зміни не лише впливають на способи передачі та отримання інформації, але й суттєво змінюють комунікаційні стратегії політичних акторів [12]. В умовах війни інформаційне середовище стає важливим фронтом боротьби, де кожне повідомлення може мати стратегічне значення. Політичні гравці змушені постійно адаптуватися до нових реалій: вибудовувати нові форми взаємодії, швидко реагувати на інформаційні виклики та формувати відповідні комунікаційні стратегії. Це стосується не лише державних органів, але й громадських організацій, медіа, військових структур та навіть окремих громадян, які все більше залучаються до інформаційної боротьби. Значно підвищується роль цифрових платформ, через які здійснюється безпосередній контакт влади з громадянськістю. В Україні, зокрема, значну роль відіграє комунікація через соціальні мережі, де активно поширюються новини про події на фронті, військові досягнення, а також реальні історії та свідчення цивільних осіб, що дозволяє формувати громадську думку і мобілізувати людей до підтримки держави.

Розвиток технологій соціального медіамакетингу (SMM) докорінно змінює механізми комунікації між владними інститутами та громадянами, відкриваючи нові формати політичної взаємодії [17, с. 282]. Сьогодні активне використання соціальних мереж представниками державної влади, політичними партіями та громадськими організаціями не лише сприяє підвищенню рівня залученості громадян у політичні процеси, а й створює ризики маніпулятивного впливу. З одного боку, цифрові комунікації дозволяють владі вибудовувати оперативну та персоналізовану взаємодію з населенням. Наприклад, офіційні Telegram-канали державних органів «Офіс Президента України» чи «МВС України», стали важливими джерелами оперативної інформації під час війни. Також прикладом ефективного використання SMM є активність президента України Володимира Зеленського у соцмережах, що допомагає не лише підтримувати зв'язок із громадянами, а й формувати міжнародний імідж України. Однак разом із можливостями цифровізація політичної сфери створює й ризики. Зокрема, зростає спокуса для влади використовувати алгоритми соціальних мереж для формування сприятливого інформаційного сере-

довища та зниження рівня критики. Використання таргетованої реклами у Facebook чи Instagram, як це було під час президентських і парламентських виборів 2019 року в Україні, дозволяє політичним силам адаптувати повідомлення під певні сегменти аудиторії, що може сприяти інформаційним маніпуляціям [19].

Одним із ключових досягнень цифрових медіа є безпрецедентна швидкість поширення інформації та її доступність для широкого загалу. Завдяки цифровим технологіям новини миттєво розповсюджуються по всьому світу, формуючи нову культуру споживання інформації та змінюючи способи комунікації між державою, суспільством і медіа. В Україні цей феномен став особливо важливим у період повномасштабного вторгнення, коли соціальні мережі, месенджери та онлайн-ЗМІ відіграють вирішальну роль у висвітленні подій та мобілізації суспільства. Наприклад, Telegram-канали, такі, як «Україна 24/7», «DeepState», є джерелами оперативної інформації про військову ситуацію. Також важливу роль відіграють офіційні канали державних структур, наприклад, «Центр стратегічних комунікацій», які спростовують фейки та дезінформацію.

Комунікативний ланцюжок «людина-людина» у цифрову епоху зазнав значної трансформації: його ключовим посередником стали цифрові алгоритми, що не лише визначають пріоритетність контенту, а й формують інформаційні вподобання, суспільні настрої та навіть політичні рішення [13]. У цьому контексті виникає проблема зміни публічної сфери, де традиційний відкритий обмін думками поступово замінюється алгоритмічно керованими інформаційними бульбашками. Алгоритми соціальних мереж, таких як Facebook, Twitter, Instagram, TikTok, аналізують поведінку користувачів і пропонують контент, який максимально відповідає їхнім попереднім діям та інтересам. Наприклад, під час місцевих виборів 2020 року в Україні спостерігалось значне зростання витрат кандидатів на рекламу в соціальних мережах, зокрема у Facebook. За даними руху «ЧЕСНО», у жовтні 2020 року, порівняно з вереснем того ж року, витрати на політичну рекламу у Facebook зросли утричі. Це свідчить про активне використання соціальних мереж для таргетованої політичної агітації, що потенційно може обмежувати різноманітність думок у інформаційному просторі [15]. Крім того, дослідження Громадянської мережі «ОПОРА» щодо місцевих виборів 2020 року вказує на те, що соціальні мережі стають дедалі важливішим інструментом політичної агітації, дозволяючи кандидатам ефективно досягати цільових аудиторій з мінімальними витратами. Це підкреслює тенденцію до сегментації аудиторії та можливого обмеження плюралізму думок [14].

Окрім впливу на політичні процеси, цифрові алгоритми відіграють вирішальну роль у моделюванні суспільних криз. Під час повномасштабного вторгнення алгоритми соціальних мереж спри-

яли поширенню як достовірної, так і маніпулятивної інформації. Наприклад, у 2022 році українські Telegram-канали стали головним джерелом оперативних новин, але водночас і полем для ворожих інформаційних операцій (ІПСО).

Трансформація політичної сфери в епоху цифрових технологій потребує ґрунтовного аналізу того, як цифрові платформи та алгоритми впливають на політичні процеси та громадську думку. Третяк О.А. зазначає, що цифрові технології відкривають нові можливості для громадянської участі, швидкого обміну інформацією та залучення громадян до політичного життя, проте одночасно породжують виклики, зокрема поширення дезінформації, маніпуляції громадською думкою та ризики цифрового авторитаризму. Ефективні механізми регулювання цифрового простору повинні сприяти інклюзивності, прозорості та підзвітності, забезпечуючи водночас баланс між свободою слова та захистом від інформаційних загроз [17, с. 285–286]. Наприклад, в Україні зростає роль державних і громадських ініціатив, спрямованих на боротьбу з фейковими новинами та пропагандою. Проєкти на кшталт «По той бік новин» та «VoxCheck» працюють над виявленням маніпулятивної інформації та просвітою громадян щодо медіаграмотності.

Цифрові комунікації також створюють можливості для розвитку демократичної публічної сфери. Наприклад, платформи електронної демократії, такі, як «Дія» або «Єдина платформа місцевих петицій» (<https://petition.e-dem.ua/>), дають змогу громадянам брати безпосередню участь у процесах державного управління. Крім того, зростає вплив незалежних медіа та громадянської журналістики: Telegram-канали, YouTube-блогери та аналітичні платформи, наприклад, Bihus.Info, Texty.org.ua, сприяють посиленню суспільного контролю над владою.

Поряд із позитивними змінами нові медіа створюють і серйозні загрози, які впливають на суспільну думку, політичні процеси та інформаційну безпеку. Швидкість поширення інформації у цифровому просторі супроводжується ризиком маніпуляцій, поширення фейкових новин, когнітивного перевантаження та поляризації суспільства. Соціальні мережі та месенджери, хоча й слугують інструментами швидкої комунікації, також стають платформами для цілеспрямованого поширення дезінформації та пропаганди. Яскравим прикладом інформаційних загроз є масові кампанії дезінформації, які використовує держава-агресор для досягнення своїх політичних та військових цілей. Зокрема, у перші дні повномасштабного вторгнення в інформаційному просторі України масово розповсюджувалися неправдиві повідомлення про нібито капітуляцію української влади, евакуацію керівництва держави, а також заклики до паніки та здачі міст без бою. Ці інформаційно-психологічні операції (ІПСО) були спрямовані на дестабілізацію суспільства, деморалізацію населення та військових, створення хаосу та підризу довіри до офіційної інформації.

Нові медіа активно використовуються для маніпуляцій під час виборчих кампаній у різних країнах світу. Застосування бот-мереж, таргетованої політичної реклами та фабрик тролів дозволяє впливати на суспільні настрої та формувати певні наративи. Наприклад, за даними David Gilbert [4], у серпні 2023 року російська IT-компанія «Social Design Agency» розпочала проєкт «Good Old USA», спрямований на вплив на президентські вибори 2024 року в США на користь Дональда Трампа. Стратегії включали в себе використання штучного інтелекту для створення контенту на фейкових медіа-сайтах та соціальних мережах, націлених на жителів «хитких» штатів, користувачів Reddit і дошок зображень, таких як 4chan, та онлайн-геймерів. Метою було зменшення підтримки президента Джо Байдена та підвищення скептицизму щодо допомоги Україні.

У сучасну цифрову епоху медіа-комунікації зазнали значних трансформацій, формуючи нову реальність, ієрархію та соціальні відносини. Ці зміни значною мірою обумовлені появою цифрових ідентичностей та розвитком штучного інтелекту (ШІ), який виступає новим соціальним актором у комунікаційних процесах. Зражевська Н. та Литвиненко О. відзначають, що сьогодні цифрові ідентичності представляють собою сукупність інформації, отриманої в результаті онлайн-активності особи, включаючи імена користувачів, паролі, історію пошуку та покупок. Ці цифрові сліди можуть частково або повністю не відповідати реальній особі, створюючи альтернативні образи в мережі [13]. Це явище впливає на соціальні взаємодії, оскільки людина може презентувати себе в різних ролях залежно від платформи або аудиторії. Наприклад, у соціальних мережах користувачі часто створюють ідеалізовані версії себе, що може призводити до розриву між реальним та віртуальним «я». Розвиток штучного інтелекту додатково ускладнює комунікативний ландшафт. ШІ не лише аналізує та обробляє великі обсяги даних, але й активно бере участь у створенні контенту та взаємодії з користувачами. Наприклад, алгоритми ШІ використовуються для підбору релевантного контенту, модерації коментарів та навіть написання новинних статей [11]. Це призводить до ситуацій, коли користувачі взаємодіють із контентом, створеним або відфільтрованим ШІ, часто не усвідомлюючи цього. Такий вплив ШІ на медіа-комунікації піднімає питання про прозорість та етичність використання технологій у формуванні громадської думки [16].

Крім того, ШІ стає інструментом для створення так званих «глибоких фейків» (deepfakes) – реалістичних, але фальшивих відео- та аудіоматеріалів, які можуть вводити в оману громадськість. Це підкреслює необхідність розвитку медіаграмотності та критичного мислення серед користувачів для розпізнавання та протидії таким маніпуляціям.

Цифровий розрив між тими, хто має доступ до цифрових технологій, і тими, хто його не має, також залишається однією з ключових пере-

шкод для інституалізації демократичної публічної сфери, оскільки обмежений доступ до цифрових технологій позбавляє значну частину населення можливості брати участь у політичних і громадських процесах. Це явище проявляється не лише у глобальному масштабі, а й у межах окремих держав, де соціально-економічні чинники, географічні обмеження та рівень цифрової грамотності суттєво впливають на можливості громадян користуватися сучасними комунікаційними технологіями [2]. Наприклад, за даними Світового банку, лише 40% населення Африки на південь від Сахари має доступ до Інтернету, що значно обмежує можливості громадян цих країн брати участь у цифровій політиці, громадських дискусіях та отримувати достовірну інформацію [5].

Ще одним важливим аспектом є цифрова грамотність. Доступ до технологій сам по собі не гарантує ефективного використання цифрових платформ для політичної участі. У багатьох країнах існує значний відсоток населення, яке не володіє базовими навичками роботи в Інтернеті, що унеможливорює їхню участь у цифровій публічній сфері. Наприклад, в Україні, згідно з дослідженням Київського міжнародного інституту соціології, 31% людей старшого віку (60+) не використовують Інтернет через брак навичок або відсутність відповідних пристроїв [18]. Це обмежує їхню можливість взаємодії з органами влади, доступу до державних послуг онлайн або участі у громадських ініціативах.

Політичні наслідки цифрового розриву включають нерівний доступ до інформації, маніпуляції суспільною думкою та обмеження політичної участі. Це створює загрозу демократичним процесам, оскільки громадяни, які не мають широкого доступу до цифрової інформації, стають більш вразливими до фейкових новин та політичних маніпуляцій.

Висновки. Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що сучасні комунікативні технології суттєво трансформують політичну сферу, змінюючи характер взаємодії між державою, суспільством та громадянами. Цифрові платформи, соціальні мережі та алгоритмічні системи стають не лише засобами комунікації, а й потужними інструментами політичного впливу, громадської мобілізації та формування суспільної думки.

З одного боку, цифровізація сприяє демократизації політичних процесів, забезпечуючи доступність інформації, розвиток електронного урядування та розширення можливостей громадян для участі в ухваленні рішень. З іншого – широке використання комунікативних технологій супроводжується значними викликами, такими, як цифровий розрив, маніпуляції громадською думкою, поширення дезінформації та ризики інформаційної безпеки. Використання бот-мереж і таргетованої реклами у виборчих кампаніях може призводити до спотворення політичного дискурсу та впливати на стабільність демократичних процесів.

З огляду на динамічний розвиток цифрових технологій, подальші дослідження можуть бути

спрямовані на вивчення механізмів інформаційної безпеки, аналіз впливу штучного інтелекту на політичні комунікації та регулювання цифрового середовища у політичному контексті. Таким чином, подальший науковий аналіз дозволить глибше зрозуміти трансформаційні процеси, спричинені комунікативними технологіями, і сприятиме розробці ефективних стратегій їхнього використання для розвитку демократичної політичної сфери.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Benjamin S. Bucknall, Shiri Dori-Hacohen Current and Near-Term AI as a Potential Existential Risk Factor. AIES '22, August 1–3, 2022, Oxford, United Kingdom, P. 119–129. URL: <https://dl.acm.org/doi/pdf/10.1145/3514094.3534146>.
2. Bonnamy C., Perarnaud C. Introduction. EU Digital Policies and Politics. Unpacking the European Approach to Regulate the «Digital». P. 8–27. URL: <https://shs.cairn.info/revue-politique-europeenne-2024-3-page-8?lang=fr&tap=ihmna1wb4wf12>.
3. Coulter Martin AI experts disown Musk-backed campaign citing their research. URL: <https://cutt.ly/JwFgHA0q>.
4. David Gilbert DOJ: Russia Aimed Propaganda at Gamers, Minorities to Swing 2024 Election. URL: <https://www.wired.com/story/project-good-old-usa-russia-2024-election/>.
5. From Connectivity to Services: Digital Transformation in Africa. URL: <https://www.worldbank.org/en/results/2023/06/27/from-connectivity-to-services-digital-transformation-in-africa>.
6. Heimann Marc and Friederike Hübener Anne AI as a social actor: a Lacanian investigation into social technology. Journal of Digital Social Research – vol.5, no.1, 2023. URL: <https://cutt.ly/ZwFgJAGw>.
7. Jenkins Henry Convergence Culture: Where Old and New Media Collide. NY-London. NYU Press, 2006, 368 p. URL: <https://www.jstor.org/stable/j.ctt9qffwr>.
8. Lubenow, Jorge Adriano The Public Sphere 50 Years Later: Public Sphere and Media Outlets in Juergen Habermas in Tribute to 50 Years of the Structural Transformation of the Public Sphere. URL: <https://doi.org/10.1590/S0101-31732012000300010>.
9. Maanya Tewatia and Sramana Majumdara Humans of Instagram: exploring influencer identity discourses on Instagram. Journal of Digital Social Research – vol.4, no.4, 2022. URL: <https://cutt.ly/zwFgK1wf>.
10. Telleria Gabriel Revisiting Habermas' Public Sphere: Welcome to the Virtual Sphere. URL: https://www.academia.edu/64906693/Revisiting_Habermas_Public_Sphere_Welcome_to_the_Virtual_Sphere?source=swp_share.
11. Голуб Мая Штучний інтелект у роботі волинських журналістів: як це працює. Інститут міжнародних ініціатив. URL: <https://imi.org.ua/blogs/shtuchnyj-intelekt-u-roboti-volynskiyh-zhurnalistiv-yak-tse-pratsyuye-i61311>.
12. Даниленко С. Політичні комунікації як чинник трансформації політичної культури транзитивного суспільства. *Політичний менеджмент*. 2013. № 1-2. С. 119–128.
13. Зражевська Н., Литвиненко О. Комунікативні трансформації як наслідок розвитку сучасних цифрових інтернет-технологій. *Інтегровані комунікації*, No 1 (15), 2023, С. 36–41. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/49275/1/N_Zrazhevskaya_O_Lytvynenko_IK_1_15_2023_FZh.pdf.
14. Особливості політичної реклами у соціальній мережі Facebook на місцевих виборах 2020 (5 вересня – 20 жовтня). URL: <https://www.opora.ua.org/vybory/osoblivosti-politichnoyi-reklami-u-sotsialnii-merezhi-facebook-na-mistsevikh-viborakh-2020-5-veresnia-20-zhovtnia-21640>.
15. Патрікєва Наталія У 2020 році політики витратили на рекламу в Facebook понад 150 млн гривень. URL: <https://www.chesno.org/post/4354/>.
16. Петрів Ольга Дезінформація та штучний інтелект: (не)видима загроза сучасності. Центр демократії та верховенства права. URL: <https://cedem.org.ua/analitics/dezinformatsiya-shtuchnyi-intelekt/>.
17. Третяк О.А. Цифрове інституційне середовище політичної комунікації: шляхи до розбудови демократичної публічної сфери // Українське суспільство в умовах цифрових трансформацій: виклики, тенденції, можливості: монографія / В. А. Бойко, О. Ю. Висоцький, Ю. Д. Германова та ін.; за заг. ред. В. В. Кривошеїна, О. В. Ходус. Дніпро : Інновація, 2024. С. 282–308.
18. Українці стали більш задоволеними державними е-послугами – опитування КМІС // ПРООН в Україні. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1471&page=1>.
19. Шимчук Кароліна. Політична реклама у Facebook та Instagram: який слід залишили волинські політики у 2019 році. URL: <https://www.opora.ua.org/vybory/politichna-reklama-u-facebook-ta-instagram-iakii-slid-zalishili-volinski-politiki-u-2019-rotsi-19798>.